

SZEMLE

Magyar sztoikusok: Tanulmányok az újsztoicizmus magyarországi történetéből, szerk. Bene Sándor, Budapest, Gondolat, 2024. 340 p.

Nehéz címet választani egy tanulmánykötetnek, ha nem akarunk abba a hibába (sokszor bűnbe) esni, mint a 21. századi újságírók: a figyelem magunkra vonása és aztán manipulálásának szándéka miatt a tartalomtól független vagy azt csak éppen érintő címet írunk. A most kézben tartott kötet kapcsán persze nem vethető fel semmi rossz szándék, sőt, inkább gondolkodásra, megfontolásokra intő módszer: egyszer magyar sztoikusokról beszél, másodszer a befogadástörténet formáira utal, teljességet persze nem is ígérve (ahogy nem is tehetné). És ezzel a bevezető gondolattal már utaltam is a könyv két legfontosabb üzenetére. Az egyik az, hogy a sztoikus, vagy annak tűnő gondolkodás recepciótörténete nem egyszerűen egy korszak – például a 16–17. század fordulója, a magyarországi későhumanizmus(?) –, hanem hosszú évszázados történet, amelynek lebutított kérdése lehet akár például az, hogy „magyar sztoikus-e a magyar fatalista?”. A másik mindenképpen az a tanúságtétel, hogy a sztoikus eszmék befogadástörténete – ahogy egyébként bármely másik szellemi áramlaté – sokrétegű feltárást igényel, amely sokféleségből ez a kötet most néhány példát szolgáltat.

„A történelem tanít”, ezért nem véletlen, hogy Bene Sándor bevezetése politizál. Úgy politizál persze, mint egy igazi értelmiségi, vagyis egy politikus sajnos meg sem érti. A rejtettebb politikai tanítás arról szól, hogy az újsztoicizmus a teljes nyugati-kereszténységben (Európában – MI) az egyik legmeghatározóbb szellemi áramlat volt a korai újkorban, olyan, amelynek hatásain azóta sehol sem léptek túl. Kiemeli ugyanakkor azt is, hogy Közép-Európában (a Köztes-Európában – MI), és főként Magyarországon különlegessé, fontossá, hatásában jelentősebbé vált, olyanná, amely több hullámban felerősödve napjainkban is élő. Jómagam azt hiszem, hogy Bojtár Endre Közép-Európa képéhez pontosan illeszkedik.

A bevezető direkter politikai tanítása a napjainkban tomboló, minden dolgok lényegét negligáló tudománypolitikai ignorantia kapcsán olvasható. Kulcsár Péter – akire 2025. február 27-én emlékeztünk egy konferenciával – egyszer azt mondta az Eötvös Loránd Tudományegyetem (amelynek alkalmazottja volt) egyik évfordulós ünnepe (350 év) kapcsán, hogy „ha az Oxfordi Egyetem 350 évesen ilyen mentalitású lett volna, soha nem éri meg a 850-et”. Mit mondana most, amikor sokak által komoly tudósoknak ismert kollégák is elhiszik azt az ügyeskedő hendli-percemberkék által hirdetett tant, hogy az egyetem vagy a kutatóintézet egy vállalat, és a vállalatirányítás módszerével kell irányítani azokat? Döntenek ostobán olyan tartalmi kérdésekről, amelyekről még csak halvány sejtésük sincsen. Bene Sándor persze sokkal intelligensebb beszédmódot választott, példázatot írt, Justus Lipsius és a Leideni Egyetem kancellárja levélváltásának tartalma kapcsán. Kiderül, hogy a történelemben semmi új nincsen, csak az önmagát ismétlő vita. Lipsius a tudás alapjairól ír, azt mondja, az egyetemnek azzal kell foglalkozni. A kancellár a „használható ismeret”-bálványimádók szektájának kora újkori képviselője. Ha neki lett volna igaz, már nem lenne használható ismeret, mert ami alól kimegy az alap, az összeomlik. A kötetben a téma máskor is előkerül. Balázs Mihály idézi

Thomas Naogeorgus Epictetus-kiadásának (Strassburg, 1554) ajánlását, amelyben a kommentárok írója Augsburg város vezetőit inti arra, hogy a jó vezető ismeretei hiábavalók, ha azok háttérben nem a kegyesség (*pietas*) és a bölcsélet (*philosophia*) összhangja biztosította erkölcsiség áll. Talán javasolhatnánk az ilyen tartalmú továbbképzések kötelezővé tételét a közszereplők és intézményi vezetők számára, akkor talán kellő *constantia*val viselnék el és jobban megértenék az egyébként évente kötelező ÁBPE (Államháztartási Belső Pénzügyi Ellenőrzés) tanfolyamok metanyelvét.

Kötetünk egy konferencia előadásainak szerkesztett változata. A szimpóziumot Klaniczay Tibor születésének 100. évfordulóján rendezték, arra a tudósra emlékezve, akinek sikerült úgy részévé válnia az európai kortárs tudós közösségnek, mint ahogy a korai újkorban a *respublica litteraria Europeana* tagjai együtt tudtak gondolkodni. Akkor voltak valódi közös értékek, akkor tudtak volna – vám- és piaci közösség hiányának ellenére – európai alkotmányt alkotni (ahogy ma nem tudnak). Klaniczay Tiborra emlékezvén, az ő manierizmus-felfogása körüli témákról írt Boros Gábor, Bene Sándor és Kőszeghy Péter. Bánki Éva pedig – mutatva az egyes szellemi áramlatok recepciója megközelíthetőségének sokszínűségét – Zemplényi Ferenc és Szigeti Csaba udvariság-értelmezése kapcsán idézi fel azt a művelődéstörténeti párbeszédet, néhol vitát, amelyet Zemplényi Kurcz Ágnessel kezdett a lovagi kultúra magyarországi léte vagy nem léte kapcsán, és amely a trubadúrköltészet magyar fordítástörténetéhez kötődően Szigeti Csabával folytatódott. A keresztyény újsztoicizmus magyar királyságbéli befogadástörténetéről szóló könyvben akár idegennek is mondhatjuk ezt az írást, azonban két szempontból komoly analógiát is láthatunk. Az egyik a vita korszakokon átívelő jellege (amely mindig a fordítástörténetet is kísérte) párhuzama lehet az újsztoikus recepciótörténetnek, de sokkal inkább fontos az udvarisággal kapcsolatos nézetek idekapcsolása, főként az udvarkritika szövegeinek (utalok itt Jankovics József „*Udvarellenes tendenciák...*” kapcsán írt tanulmányára) újsztoikus gondolkodáshoz köthető elemei. Boros Gábor átfogó képet ad a sztoikus gondolkodás történetéről úgy, hogy az elbeszéléssel igazolja az említett tény: az európai gondolkodást egyik leginkább meghatározó szellemi áramlatról van szó. Bene Sándor Klaniczay és Keserű Bálint párbeszédének háttérét mutatja be. Ugyan nem mondja ki, hogy Keserű Bálint társadalomtörténeti megközelítésének máig sokféleképpen igazolt jogosultsága is van, de a kötetben említett korabeli magyar művek ajánlásaiban szereplő személyek között nem lehet nem észrevenni egy erősödő polgári réteg kulturális szerepvállalását. A magyarországi újsztoicizmus bármennyire is az arisztokrata körökben talált először visszhangra, azok udvari környezete és emellett a városi értelmiség is naprakész volt a recepcióban. Nem feltétlenül úgy, hogy mindenki Justus Lipsius-műveket olvasott, hanem a 16–17. század fordulójának gazdag királytűkör (jellegű) irodalmát, kortárs magyar műveket, Epiktétosz, Seneca, Antonio Guevara, I. Jakab angol király, Georg Ziegler stb. fordításait.

Kőszeghy Péter Klaniczay Tiborra emlékező tanulmánya szemléletesen igazolja azt, hogy az újsztoicizmus befogadástörténetének jelentős része személyes helyzetből fakadó életérzés, illetve a történelmi párhuzam hite az egykori és a saját helyzet között. Bemutatja azt is, hogy egykori mesterünk kikkel állt személyes kapcsolatban az európai manierizmus-vita résztvevő közül, illetve kiknek a munkáira támaszkodott. Ahogy egy „manierista élethelyzet” bemutatásával – szócsérekkel – Klaniczay Tibor élethelyzetét is le tudta írni érvényes mondanod mentén, ugyanúgy – ezt a módszert tovább gondolva – párhuzamosan mutathatnánk be a magyarországi „Klaniczayk” és mondjuk az amerikai hippik életérzését. Durva egyszerűséggel aztán utalhatnánk Arnold Hauser reneszánszok és manierizmusok elméletére.

A könyv nagyobb tartalmi egységei számomra mondjuk „érdekesen” alakultak: *Klaniczay körei*, *A felekezetek világa*, *Az irodalmi recepció*, *A történeti tér és idő*. Taktikus is persze ez a tematikus elrendezés, hiszen a szerkesztő pontosan tudja, hogy ha az újsztoikus gondolkodási elemek felbukkanási formái szerint akarta volna elrendezni – vagy visszautalva a bevezető kapcsán felvetett gondolatokra, az „alkalmazott tudás” területei szerint –, sokkal nehezebb dolga lett volna. Igazából a szerkesztő ki is kerülte ezt a kérdést, és maga a kikerülés jelzi számunkra, hogy Bene Sándor a tartalom embere,

otthonosabban mozog a lényegi elemek mellett. A cím ugyanis, amit a könyvnek választott (*Magyar sztoikusok*) az alcím utalása – hogy csupán tanulmányok, vagyis adalékok – ellenére is sokat ígér. Az írásokban aztán Epiktétosz, Seneca, Lipsius és Ziegler a főszereplő, Antonio Guevara neve pedig éppen csak – és érthető módon – Tóth Gergely Révay-tanulmányában fordul elő (ahogy Pierre Du Moulin könyve csak egy tanulmány tárgya). Pedig az újsztoicizmus recepciótörténetének – magam azt hiszem – a legjelentősebb része igazából nem is a sztoikus filozófia ismeretén alapuló gondolkodás, hanem az arról való („alkalmazott tudomány”) beszéd hallomásból való ismeret mentén történő felidézése. A legtöbb felidézés pedig – ahogy például Nagy Levente tanulmánya bemutatja I. Rákóczi György és Esterházy Miklós levélváltásai kapcsán – csak Balázs Mihály szintű erudícióval szétszálazható, melyik a biblikus kegyességre alapozódó, annál talán általánosabban megfogalmazott, akár sztoikusnak is tűnő gondolat, és melyik alapul filozófiai stúdiumon, vagy éppen saját olvasmányon. A sztoikus szellemű fejedelemtükrök magyar irodalomtörténeti fejezetről sokan írtak, és talán nem meglepő, hogy ezek a magyar nyelvű olvasmányok sokkal inkább terjesztenek gondolkodási attitűdöt, mint például az ugyancsak olvasott Rimay-versek. Balázs Mihály, ahogy bemutatja Thomas Naogeorgus Epiktétosz-kommentárjait, és azokat szembeállítja Christian Francken inkább filozófiai, vagyis az eredeti szöveghez közelebb magyarázataival. Furcsamód a Francken-féle kolozsvári kiadás (1585; RMNy 565) iskolai használatra készült, ami bizonyos, viszont az is, hogy – ahogy Balázs Mihálytól megismerjük ennek tartalmát – az Erdélybe került nonkonformista gondolkodó ugyancsak sokat feltételezhetett diákjairól.

Bármennyire iskolai kiadvány a Christian Francken kiadta kötet, a sztoikus gondolkodás filozófiai befogadástörténetéhez is tartozik, ahogy természetesen a felekezeti olvasatok sorát is joggal gyarapítja. Franckenhez hasonló szövegismerettel Pázmány bírt, ahogy az elemzésekben Báthory Orsolya és Hargittay Emil is méltó társai Balázs Mihálynak. Pázmány Seneca, illetve Lipsius idézeteinek elemzésekor a két szerző elvégezte azt a munkát is, hogy azokat a forrásokat, közvetítő tudósokat is számbavette, akiktől és amilyen formában a jezsuita érsek ezekkel a gondolatokkal találkozhatott. Tegyük hozzá rögtön, az esztergomi érsek leginkább idézett sztoikus szerzője Seneca, neki sem a morálfilozófiai műveit hívta segítségül mondandója alátámasztására. A kritikai kiadások készítésének előnye ez persze, a szöveg legkisebb részével is foglalkozni kell, vagyis a szöveg teljességének ismerete segít az egyes szöveghelyek értelmezésében. Molnár Dávid írása is Filiczki János teljes szövegkorpuszának kritikai kiadása során állt össze, ismervén a pataki tanár idézeteit, illetve annak eredeti formáját, no meg a közvetítő idézőket is. Ugyancsak e módszer az alapja Tóth Gergely Révay Ferenc olvasmányairól írt elemzésének. Finom észrevétele, hogy Révay strassburgi tanulmányai fontosak lehetnek abban, hogy hogyan olvasta Lipsiust. Nem enged azonban a csábításnak, a Lipsius-idézeteket egyensúlyozza, említi Guevarát (igaz a tanulmány címébe nem veszi bele), a hangsúlyt azonban Giovanni Boterora teszi.

Ács Pál írásából a filozófus Rimayról tudunk meg többet, hangsúlyosan megfontolandó az *Elmélkedés az életéről* címet kapott szöveg értelmezésének története és a szerző (aki már írt erről) kiegészített képe. A szöveg forrásainak azonosítása fontos adalék a magyar filozófiatörténet egy fejezetéhez. Ehhez kötődően Laczházi Gyula Rimay szövegeinek azon sokrát válogatta össze, értelmezte, amelyek a magánélet területére, a férfiaság jellemzésére összpontosítanak. Az erkölcsi kép Ács Pál és Laczházi tanulmányaiból ugyanolyannak rajzolódik ki.

A kritikai szövegkiadás mellett a másik, teljes szövegismeretet feltételező olvasás a fordítás. Ha lett volna „philosophico-politico-theologiai recepció” fejezet – ha ez lett volna a szempont –, akkor az imént említett tanulmányokhoz Smrcz Ádámnak a Lipsius-fordításokról írott munkája kerülhetett volna. Utóbbi azonban gerince lehetett volna egy „elnyúló befogadástörténet” című fejezetnek is, amelyet akár Vásárhelyi Judit Szenci Molnár Albert *Discursus de summo bono* Ziegler-fordítását veszi górcső alá. Követve Ziegler kiadásait, azonosítja a fordítás alapjául szolgáló kiadást. Mellé helyezhetők a Lipsius-fordítási kiadások, persze a Guevara-fordítások is (ezekről most nem olvasható

tanulmány), és azok a szerzők is, akiknek gondolkodására valamelyik 16–17. századi sztoikus szerző hatással volt, vagy mint a Pápai Páriz Ferenc Du Moulin-fordítása kapcsán Petrőczy Éva bemutatja, más nagyobb hatású egyéniség is.

Az elnyúló befogadástörténet nem csupán a neosztoikus gondolkodásra jellemző. Számos példát tudunk hozni arra nézve – protestáns és katolikus körökből is –, hogy az Európában a 17. század elején, közepén népszerű szerzők tényleges hatása Magyarországon még a 18. század közepén, második felében, sőt a reformkorban is érzékelhető. A befogadásnak nem csupán az a természete dokumentálható ebben a történetben, hogy nem feltétlenül egy-egy, a gondolat szellemi atyjának tudott szerző műveit olvasták (Lipsius, Arndt stb.), hanem ezek tanítványaiét és a következő generációk tagjaiét is. Egyetemi tanárokat, akiket a hallgató éppen ilyennek vagy olyannak gondolt – például sztoikusnak –, majd az európai egyetemekről hazatérő tanárrá, lelkésszé, pappá lett ifjú a maga köreiben is terjeszthette azokat az ismereteket, amelyeket olvasással vagy szóbeli átadás útján megszerzett. Szabó András közleménye ezért is fontos, hiszen Szenci Molnár Albert hazai és külföldi kapcsolati hálójának tagjait nevezi meg, veszi számba.

A *Magyar sztoikusok* kötet egy kutatási program eredményeit foglalja össze, bízunk a folytatásban, hiszen több kötetnyi mondandó gyűlt össze a feltárt források, illetve a már megírt tanulmányok alapján.

MONOK ISTVÁN

„A költőnő, akinek férje miniszterelnök” Gróf Bethlen Margit válogatott írásai, szerk. Filep Tamás Gusztyán, Rózsafalvi Zsuzsanna, Budapest, Gondolat, 2024.

Bár egy könyvismertetést általában az elején szoktak kezdeni vagy *‘in medias res’*, én most mégis egy személyes megállapítással és *„végkövetkeztetéssel”* indítom a recenziót: a kötet nagyon tetszett. S miután a tételmondat ezennel megvan, az ismertetés fennmaradt részében a fenti megállapításomat fogom indokolni részben művelődés-, irodalom- és sajtótörténeti érdeklődésemből fakadó szakmai szempontokat, részben, mivel a két háború közötti korszak a szorosan vett kutatási területem kívüli esik, a rácsodálkozó olvasó attitűdjét felöltve.

Noha az érdeklődő joggal várhat a recenzenstől objektivitást, már most előrebocsátom, hogy az alapvető adatok ismertetésén túl néhány szubjektív észrevételt is fogok tenni (amit már a *‘tételmondat’* is tökéletesen illusztrál).

A tartalmi ismertetés előtt érdemes röviden kitérni a kötet formai jellemzőire. Keményborítójú, könnyen forgatható, igényes, szépen tördelt, jól olvasható oldaltükrű könyvet vehet kézbe az olvasó. A lábjegyzetek nem terhelik túl a szöveget, de kellően informatív ahhoz, hogy eligazítsanak egy-egy személy, esemény vagy helyszín tekintetében. Éppen tömörségük miatt alkalmasak arra, hogy azonnal olvasható lapalji jegyzetként jelenjenek meg, nagyban könnyítve és gyorsítva az olvasást. A tájékozódást és (vissza)kereshetőséget névmutató segíti. A gondozott szöveghez érdekes és több különböző gyűjteményből és lapból válogatott (nagyrészt fényképnyag tartozik, amely tökéletesen illusztrálja és egészíti ki az írott anyagot.

A borítót László Fülöp szerzőről készített festménye díszíti, ami több szempontból is letalálaltnak tűnik. Nemcsak egy finom, szép és egyben figyelemfelkeltő festményről van szó, hanem a kép születéséről is válogattak be írást a szerkesztők a kötetbe, sőt, Bethlen Margit egyik, festőművésznek címzett levele is olvasható a függelékben. És itt érdemes azonnal jelezni, hogy a kötetben több belső utalást is találhat a figyelmes olvasó, felfedezhet kapcsolódási pontokat, legyen szó személyről vagy eseményről.

Szintén kiemelendő a szerencsés címadás. Az idézet és az alcím ugyanis egyfelől pontosan azt ígéri, amit a kötet utána nyújt (tárcákat, interjúkat, „csevegeéseket”), másfelől pedig tökéletesen összefoglalja